

Розділ 2. ТВОРЧИЙ УЧИТЕЛЬ-ПРОФЕСІОНАЛ В ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ТА ПОРІВНЯЛЬНІЙ ПЕДАГОГІЦІ

УДК 37.018.46(477) "19/20"

© 2017

Попельнюх О.І.

ФОРМУВАННЯ ВЧИТЕЛЯ-ГУМАНІСТА В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ II ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ.

У статті розглядається питання підготовки вчителя-гуманіста для народної школи в II половині XIX – початку XX століття. Аналізується система підготовки вчителів для народної школи, розглядаються типи навчальних закладів та форми підготовки вчителів: учительські семінарії, жіночі єпархіальні училища. Також автор звертає увагу на такі форми підготовки, як учительські з'їзди та педагогічні курси. Стаття завершується висновками, що мають підвести підсумок питанням, які були проаналізовані, й спонукати до подальших наукових пошуків.

Ключові слова: історія освіти, народний учитель, підготовка вчителя, учитель-гуманіст, учительські з'їзди, учительські семінарії.

Постановка проблеми у загальному вигляді... Історія вітчизняної школи й педагогічної думки є одним із важливих аспектів національного гуманітарного знання, свідченням поступу культури й науки, адже результати історико-педагогічних досліджень покликані уточнювати й збагачувати коло знань про перебіг освітніх процесів, розвиток шкільництва в Україні та національної педагогічної думки. Повною мірою це стосується й питань підготовки вчителя народної школи II половині XIX – початку XX століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми... Проблема формування вчителя вітчизняної школи зазначеного періоду завжди розглядалася як пріоритетна в дослідженнях сучасних учених. Контент-аналіз наукових джерел свідчить, що загальні питання підготовки вчителя в історії національної педагогічної теорії, його професійних й особистісних якостей висвітлювали в роботах Л.Д. Березівська, А.М. Бойко, Л.П. Вовк, С.У. Гончаренко, Н.М. Гупан, Н.М. Дем'яненко, Н.П. Дічек, Н.Г. Ничкало, С.О. Сисоева, О.В. Сухомлинська та ін. Питання спеціальної підготовки вчителів у II половині XIX – початку XX століття та форми їхнього навчання аналізуються в дослідженнях сучасних науковців: Л.А. Бадья – підготовка вчителів на земських короткотермінових педагогічних курсах, О.А. Білецький – система підготовки вчителів на Катеринославщині, В.В. Вдовенко – педагогічні з'їзди вчителів, Г.Т. Клобак – підготовка майбутнього вчителя до дослідницької педагогічної діяльності, І.М. Кравченко – підготовка педагогічних кадрів в учительських інститутах, Я.М. Крапивний – професійна підготовка вчителів у Чернігівському єпархіальному жіночому училищі, С.А. Лисенко – психолого-педагогічна підготовка вчителів на педагогічних курсах, О.М. Лук'яненко – організація педагогічної практики в педагогічних навчальних закладах, Н.Р. Петрошук – система підвищення кваліфікації вчителів народних шкіл, О.О. Шумська – естетична підготовка майбутніх учителів та ін. Однак аналіз даних досліджень і публікацій дає підстави констатувати, що гуманістичний складник формування вчителя у II половині XIX – початку XX століття або повністю обійдений увагою дослідників, або присутній побіжно.

Формулювання цілей статті... За мету даної статті ставимо: 1) розглянути й схарактеризувати форми підготовки вчителів у зазначений вище період; 2) окреслити погляди провідних учених-педагогів на формування творчої особистості вчителя-гуманіста для вітчизняної школи.

Виклад основного матеріалу дослідження... Яким же має бути вчитель-гуманіст? Щоб з'ясувати критерії, які пред'являються до вчителя в контексті гуманізації освіти сьогодні, звернемось до беззаперечного авторитета, всесвітньовідомого сучасного педагога-гуманіста Ш.О. Амонашвілі. У своїх роботах він визначає правила, якими має керуватись учитель в контексті гуманізації педагогічного процесу [1]: 1. *Закони вчителя:* а) любити дитину; б) розуміти дитину; в) сповнюватись оптимізмом до дитини. 2) *Керівні принципи вчителя:* а) принцип олюднення середовища навколо дитини; б) принцип поваги до особистості дитини; в) принцип терпіння в становленні дитини. 3) *Слововкази вчителю:* а) вірити в свої педагогічні здібності; б) вірити в силу гуманного підходу до дитини; в) вірити в безмежність дитини. 4) *Особистісні якості вчителя:* а) доброта; б) відвертість і щирість; в) відданість.

У II половині XIX – початку XX ст. підготовка вчителів здійснювалась у різних типах навчальних закладів. Сучасний російський дослідник М.Л. Горчаров дає загальну характеристику основних педагогічних навчальних закладів Росії на початок XX ст. [4, с. 120], що наведена в табл. 1.

Загальна характеристика основних педагогічних навчальних закладів у Росії на початку ХХ століття

Навчальні заклади й форми освіти	Терміни навчання	Спеціалізації	Управління та фінанси	Соціальний стан
Учительські інститути.	3 роки	Учителі для міських шкіл.	Міністерство народної освіти, губернські земства, ВЗІМ*.	Селяни, різночинці, міщани.
Учительські семінарії.	3 роки 4 роки (1905 р.)	Учителі для початкових сільських шкіл.	Міністерство народної освіти, приватна й громадська ініціатива, губернські земства.	Селяни, різночинці, міщани.
Вища педагогічна освіта.	4 роки	Учителі для прогімназій та гімназій й усіх видів початкової й середньої пед. освіти.	Міністерство народної освіти, приватна й громадська ініціатива.	Дворяни, купці, чиновники.
Земські вчительські школи.	3 роки	Учителі для початкових шкіл та для шкіл іногородців.	Міські й повітові земства.	Селяни, різночинці, дрібні повітові чиновники.
Жіночі єпархіальні училища.	6 років	Учительки для церковно-парафіяльних шкіл, шкіл грамоти, наставниці та домашні вчителі.	Духовне відомство, місцеві єпархіальні органи, попечителі, земства, ВЗІМ.	Усі стани.
Церковно-вчительські школи.	3 роки	Учителі для початкових шкіл, старших класів і середніх навчальних закладів.	Духовне відомство.	Селяни.
Короткострокові педагогічні курси (педагогічні класи).	1-2 роки	Учителі для початкових шкіл.	Міністерство народної освіти, приватна й громадська ініціатива, губернські земства, ВЗІМ.	Усі стани.
Вищі жіночі курси.	2-3 роки	Учителі всіх видів шкіл.	Приватна й громадська ініціатива, губернські земства, ВЗІМ.	Усі стани.
Педагогічний екстернат.	-	Учителі для початкових шкіл, домашні вчителі.	Міністерство народної освіти.	Усі стани.

*ВЗІМ – Відомство закладів Імператриці Марії.

На початок ХХ ст. в Російській Імперії налічувалось біля 200 учительських семінарій, 29 учительських інститутів, більш ніж 150 педагогічних курсів та інших педагогічних закладів [4, с. 121]. Отже бачимо, що провідними в підготовці вчителів були вчительські семінарії. Тому більш детально зупинимось на характеристиці саме цього типу педагогічних навчальних закладів.

Наші педагогічні пошуки дають підстави стверджувати, що найповніший доробок з цього питання можемо віднайти в творчій спадщині відомого ученого-педагога, одного з фундаторів національної педагогічної науки, організатора земської початкової школи М.О. Корфа. Аналіз його педагогічних праць свідчить, що просвітник вважав питання підготовки нового вчителя одним з основних завдань педагогічної науки, запорукою успішної роботи нової школи. Аналіз змісту праці „Наше школьное дело” показав, що питання створення вчительських семінарій та їх програма гостро стояло в кінці 60-х і впродовж 70-х років дев'ятнадцятого сторіччя. Дана проблема стала однією з основних у публіцистичній діяльності М.О. Корфа, їй присвячено відразу декілька статей збірника „Наше школьное дело”. Пояснюючи читачам важливість підготовлених учителів для розвитку початкових народних шкіл, педагог характеризує проблему як наріжний камінь усієї справи народної освіти. Він зазначає, що нарешті з'явилось розуміння, що там, де немає вчителів, і навчати нікому. Мати ж школу *для відомості* (тут і далі курсив М.О. Корфа) – означає одурювати уряд, морочити суспільство і відштовхувати від школи селян, тільки меншість яких встояла проти впливу минулого й прагне освіти [5, с. 221].

Всупереч розпорядженню Міністерства народної освіти про те, що сільськими вчителями можуть бути священики, М.О. Корф звертається до реальної практики розвитку шкільної справи. Він доводить, що у священика бракує часу на викладання і що для початкової школи необхідні спеціально підготовлені вчителі.

Виходячи з такого переконання, обґрунтованого фактами з реальної практики, автор доходить висновку, що вчительські семінарії повинні утримуватися на кошти держави й земства. Їхній навчальний курс, повідомляючи по можливості більше реальних знань, застосовних у сільському побуті, повинен пристосовуватися до тієї сфери, серед якої доведеться діяти вчителю [5, с. 229].

Пишучи про програму вчительської семінарії, педагог наводить декілька проектів програм, запропонованих земствами, які істотно відрізняються за рівнем і кількістю предметів, що викладаються. Не заперечуючи педагогічного ідеалу, автор більше схиляється до практично здійсненої програми, яка спиралася б на грамотно складений кошторис витрат.

Радикальним нововведенням М.О. Корфа в розуміння програми вчительської семінарії з'явилося підкреслюване положення про те, що вона повинна бути розвитком програми народної школи. М.О. Корф був свідомий того, що „ще важливіше, <...> влаштовуючи вчительську семінарію, поліпшити *початкову* школу, вважати її першим ступенем, першою ланкою *одного* ланцюга, тим зародком, що в подальшому представляє вчительську семінарію [5, с. 235]”.

Сполучною ланкою між початковою школою й учительською семінарією педагог бачить недільні повторювальні школи, що дають майбутньому вчителю цінний методичний досвід у навчанні дорослих. Він пише, що учні початкових шкіл, розумно організованих, не можуть, закінчуючи навчання у 12 років, перейти безпосередньо до вчительської семінарії за своїм віком. А за 4 роки вони можуть забути багато що з пройденого. Тому необхідно, аби особи, *які закінчили курс* у початковій школі, з'являлись протягом чотирьох років, до вступу їх до вчительської семінарії, для недільних повторювальних шкіл. Це дало б вихованцям учительської семінарії чудову нагоду вправ у навчанні *дорослих*, у викладанні в *недільних школах*, яке багато в чому відрізняється від навчання в початковій школі [5, с. 236-237].

Разом з тим, педагог зазначає, що до 1872 року питання про необхідність учительських семінарій остаточно вирішилося на користь їх створення за прикладом розвинених країн Європи. Проте суперечки про програму та час навчання все ще ведуться.

До програми підготовки вчительської семінарії М.О. Корф вважає за доцільне ввести лекції з антропології та методики. Вони, в його розумінні, виступають педагогічними дисциплінами, що становлять важливу частину загальної підготовки вчителя. Зокрема, звертається увага на розбір методики проведення уроків і її колективне обговорення, на відстоювання майбутніми педагогами своєї точки зору. Про зацікавленість М.О. Корфа проблемою відкриття й функціонування вчительських семінарій свідчить також стаття про Новгородську і Московську земські вчительські семінарії. У ній висловлена основна неодноразово повторювана позиція кінця 60-х початку 70-х років, що „підготовку вчителів слід вважати наріжним каменем усієї народної освіти” [5, с. 193]. М.О. Корф також вважав, що семінарії мають готувати майбутніх вчителів до зв'язків із сільськими громадами, активної громадської діяльності. Цю ж тезу підтримували й інші прогресивні педагоги, приміром, відомий історик освіти Ф.М. Уманець писав, що вчитель народної школи – це член суспільства, який покликаний зробити послугу всьому суспільству, це громадський діяч у найширшому й благородному значенні слова [10, с. 302]. Гуманістичний потенціал педагогічних поглядів М.О. Корфа, в тому числі й у питаннях підготовки вчителя, можна віднайти й у дослідженнях сучасних науковців [7].

Учительські семінарії відкривались переважно земствами, і тому, як було зазначено вище, вони мали різні навчальні плани й перелік предметів для вивчення. Дослідження сучасних науковців свідчать, що перша вчительська семінарія була відкрита в Катеринославі 1869 р. [3, с. 74]. О.А. Білецький наводить навчальний план Катеринославської вчительської семінарії [3, с. 75] (табл. 2).

Таблиця 2

Навчальний план Катеринославської вчительської семінарії

Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень за роками навчання			Всього годин на тиждень
	I	II	III	
Закон Божий	2	2	2	6
Російська мова	4	4	4	12
Церковно-слов'янська мова	3	2	1	6
Арифметика:	3	-	-	3
-алгебра	3	3	3	9
-геометрія	2	3	3	8
Історія	3	3	2	8
Географія	2	2	2	6
Міроведеніє*	2	2	2	6
Малювання	3	-	-	3
Креслення	-	3	2	5

Каліграфія	1	2	-	3
Педагогіка та дидактика	-	4	6	10
Співи	1	1	1	3
Гімнастика	2	2	2	6

**"Міроведеніє" як навчальний предмет вперше було введено в програму земських шкіл Катеринославської губернії М.О. Корфом. Містило відомості про місцеву флору і фауну, природні умови, пори року, сезонні польові роботи, кліматичні умови тощо.

Окрім щоденних занять семінаристи також мали самостійно опрацьовувати навчальний матеріал, відвідувати педагогічні конференції, ходити на екскурсії тощо. Велика увага приділялася й практичним заняттям в земських народних школах. Спочатку вони відвідували уроки кращих учителів у школах, що були закріплені за семінарією, й обговорювали їх. Семінаристи, які відвідали понад п'ять занять і правильно їх аналізували, допускались до самостійної підготовки й проведення занять.

Одним з основних завдань майбутніх учителів було відпрацювання вміння зацікавлювати дітей, збуджувати їх до творчості, розкривати їхні природні здібності, допомагати їм вчитися самостійно мислити й виявляти щирі почуття [3, с. 76]. Як бачимо, підготовка вчителів в учительських семінаріях мала гуманістичне спрямування, що корелюється з сучасними вимогами до вчителя-гуманіста.

Гуманістичну складову підготовки вчителів можемо віднайти й у духовних закладах освіти. Так, приміром, вихованки Чернігівського єпархіального жіночого училища навчались написання творів з Закону Божого, географії, педагогіки, навіть фізики. Кожна вихованка мала написати по два твори на місяць, що сприяло формуванню навичок науково-пошукової діяльності і було важливим складником педагогічної майстерності вчителя [6, с. 89]. Важливим чинником формування вчителя-гуманіста було й естетичне виховання в училищі: дотримання чистоти та гігієнічних норм у класах; привабливість приміщень для занять, що домагає в процесі навчання й виховання дітей; уміння вчителя проводити заняття зі співу, музики, малювання й живопису, що сприяє набуттю таких необхідних елементів педагогічної майстерності, як дикція, дихання, вільна й невимушена манера професійно-педагогічного спілкування.

Цікаві факти з огляду на предмет нашого дослідження наводить відомий педагог, професор Київського університету В.П. Родніков. Він пише, що в Київському другому жіночому духовному училищі було введено написання вихованками характеристик на дітей у школі, яка була при училищі. Оскільки „...нова педагогіка чи не найголовнішою вимогою до вчителя ставить знання ним шкільного середовища та дитячої природи. Готуючись до вчительства, необхідно розвивати в собі здатність придивлятися до дитячої природи, вміння підмічати особливості дитячої психіки, впливати на які є завдання вчителя-вихователя” [8, с. 1].

Далі зазначимо, що підвищенню кваліфікації вчителів, формуванню в них педагогічної культури, гуманного ставлення до дітей, знання й врахування в педагогічній роботі дитячої психології, тобто всього, що пов'язане з гуманізацією навчання, повною мірою сприяли педагогічні з'їзди. Загальноновизнано, що ініціатором такої форми навчання вчителів був М.О. Корф, який організував і провів перший учительський з'їзд 1869 р. в Катеринославській губернії. Почин М.О. Корфа був новим для російської педагогіки, тому його пропозиції з організації вчительських з'їздів представляють безперечний інтерес. Насамперед, на думку педагога, керівник з'їзду має ознайомитися з підготовкою своїх слухачів. Заняття з'їзду мали бути так організовані, щоб і найменше підготовлені його учасники могли винести для себе користь.

Учений припускає, що з розвитком рівня освіти вчителів видозміниться й програма вчительського з'їзду. Проте він не рекомендує відкладати проведення й організацію вчительських з'їздів на майбутнє й наполягає на безпосередній користі, яку вони дають. Розширюючи світогляд народного вчителя, допомагаючи йому подолати виникаючі методичні, виховні та педагогічні проблеми, такі з'їзди допомагали становленню початкової народної школи нового типу, формуванню нового вчителя-гуманіста [7]. Велике значення для формування гуманного вчителя нової школи мали й педагогічні курси [9]. Позитивну оцінку цього напрямку діяльності дають сучасні науковці [2].

Без сумніву, вагомий внесок в розробку питань підготовки вчителя для народної школи в Україні, окрім М.О. Корфа, зробили й інші вітчизняні освітяни: Б.Д. Грінченко, О.Ф. Музиченко, В.П. Родніков, С.Ф. Русова, Я.Ф. Чепіга (Зеленкевич). У педагогічних працях цих відомих особистостей також можемо віднайти гуманістичний потенціал [11, с. 129-144; 12].

Висновки... Отже, можемо зробити висновок, що підготовка вчителів у педагогічних навчальних закладах та на з'їздах і курсах у II пол. XIX – поч. XX ст. мала гуманістичний аспект, сприяла формуванню в них навичок самоосвіти, самовиховання й самовдосконалення, гуманного ставлення до дитини й може бути використана в сучасних умовах розбудови нової гуманної школи в Україні.

Використана література:

1. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике (фрагменты из книги). URL: http://yro.narod.ru/bibliotheca/PED_A.htm (дата звернення: 03.04.2018 р.).
2. Баддя Л.А. Підготовка вчителів початкового навчання на земських короткотермінових педагогічних курсах в Україні (друга половина XIX – початок XX с. : автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 2011. 20 с.
3. Білецький О.А. Організація системи підготовки вчителів народних училищ на Катеринославщині (друга половина XIX – початок XX ст.). Рідна школа. –2011. – № 6. – С. 74-78.
4. Гончаров М.Л. Эволюция государственно-общественного управления в сфере педагогического образования в дореволюционный период /М.Л.Гончаров // Историко-педагогический журнал. – 2013. – № 1. – С. 111-121.
5. Корф Н.А. Наше школьное дело. Сборник статей по училищеведению /Н.В. Корф. Москва, 1873. – 430 с.
6. Крапивний Я.М. Особливості професійної підготовки вчителів у Чернігівському єпархіальному жіночому училищі в XIX ст. /Я.М.Крапивний // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – Вип. 142. – Чернігів : Вид-во Черніг. ун-ту, 2017. – С. 88-91.
7. Лавренчук Ю.М. Гуманістичні ідеї в педагогічній спадщині М.І. Пирогова та М.О. Корфа: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Черкаси, 2015. – 20 с
8. Родников В.П. Школьные характеристики /В.П. Родников. Киев, 1910. – 12 с.
9. Тихомиров Д.И. Мирные завоевания /Д.И.Тихомиров // Педагогический листок. – 1900. Кн. V. С. 564-581.
10. Уманец Ф.М. Образовательные силы России. Общественное воспитание, народная школа. СПб., 1871. – 437 с
11. Чепіга (Зеленкевич) Я.Ф. Вибрані педагогічні твори: Навч. посіб. / Упор., наук. ред. Л.Д. Березівська. Харків : „ОБС”, 2006. – 328 с.
12. Ярмак Н.О. Софія Русова та Олександр Музиченко: співставлення поглядів на підготовку вчителя початкової школи /Н.О. Ярмак // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – Вип. № 8. – Ніжин : Вид-во Ніжин.ун-ту, 2011. – С. 190-193.

Попельнюх А.И.

ФОРМИРОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ-ГУМАНИСТА В ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ II ПОЛ. XIX – НАЧ. XX ВЕКА

В статье рассматриваются вопросы подготовки учителя-гуманиста для народной школы во II половине XIX – начале XX века. Анализируется система подготовки учителей для народной школы, рассматриваются типы учебных заведений и формы подготовки учителей: учительские семинарии, женские епархиальные училища. Также автор обращает внимание на такие формы подготовки учителей, как учительские съезды и педагогические курсы. Статья заканчивается выводами, которые подводят итог проанализированным вопросам и побуждают к дальнейшим научным поискам.

Ключевые слова: история образования, народный учитель, подготовка учителя, учитель-гуманист, учительские съезды, учительские семинарии.

Popelniukh O.I.

FORMATION OF A HUMANIST TEACHER IN THE HISTORY OF NATIONAL EDUCATION IN THE SECOND HALF OF 19TH – BEGINNING OF 20TH CENTURY

The article is devoted to the problem of humanization of a public school teacher training in the second half of 19th and early 20th centuries. The author notes that in the context of reforming the socio-economic sphere and building Ukraine as a democratic state, new tasks arise in pedagogical science as well. These tasks are impossible to accomplish without proper training of qualified pedagogical personnel. Education humanization, including pedagogy, requires studying and analyzing the products of the past, this knowledge will contribute to the advancement of modern pedagogical science and educational practice.

The article analyzes the system of training teachers for the public schools, examines types of educational institutions that trained teachers – Teaching Seminaries, Teaching Institutes, and Women's Theological Schools. The author also draws attention to other types of training, such as Teacher Congresses and Pedagogical Courses. Their programs and work principles are presented.

Educating teachers in Teaching Seminaries, Institutes and Theological Schools had the following features: subjects of study were those disciplines that were given in Elementary School, together with pedagogy and didactics as necessary components of pedagogical education. Much attention was drawn to the pedagogical practice that took place in schools within these educational institutions. Student teachers also had to learn to observe pupils, their behavior and mental development in order to use that while teaching and thus fulfill the main humanistic task of the school – not only to teach children, but also help them socialize and gain tools for further self-education and self-improvement. Those tasks were performed at schools and outside them, as teachers were seen as active members of rural communities they lived in.

In the conclusion the article summarizes the analyzed issues, as well as encourages further scientific research of other aspects of the national school humanization and education in the second half of 19th and early 20th centuries.

Key words: history of education, humanist teacher, public teacher, teacher training, teacher congresses, teaching seminaries.

Подано до редакції 01.04.2018.